

leg det var å opponere mot kongemakta og brukte både militærmakt og rettsapparat mot det dei oppfatta som eit opprør“ (s. 30).

For det første undlader Løyland at tage stilling til, at „Styresmak-tene“ ikke var en despotisk monolit, men var et heterogent hierarki bestående af blandt andet en relativt uprøvet, men over for bønder velvilligt indstillet kronprinsregent i København, et relativt selvstændigt retsvæsen og et anløbet lokalt embedsværk. Førstnævnte udstedte f.eks. et lejdebrev til beskyttelse af Lofthus mod sidstnævnte. For det andet er det tydeligt af de kilder, som Løyland selv udgiver, at Lofthus *ikke* opponerede mod kongemagten – snarere tværtimod – og at han *ikke* blev anset som oprører i lovens forstand. Han blev bl.a. dømt for brud på forordning af 5. juli 1765 – at have forsamlet almuen uden tilladelse – og for at have forledt almuen til falsk klagemål (*Norske Lov* 1-24-4), men ikke for at ville forandre regeringsformen (*Norske Lov* 6-4-2), for hvilket der var dødsstraf. Dommen var ikke et åbenlyst justitsmord. Det udelukker naturligvis ikke en politisk tolkning af den. Den var ikke unødvendig hård, men tilstrækkelig hård. At et samlingspunkt for et lokalt oprørspotentiale blev lagt i jern for livstid, har ganske givet behaget regeringen i København.

Der er mange ubesvarede spørgsmål om Lofthusopstanden. F.eks. er noget så enkelt som hele sagens præcise forløb og kronologi stadig uafklaret. Med denne prisværdige udgivelse får flere adgang til at diskutere det. Også mere principielle emner som den sene enevældes forhold til de genrer, hvori det var tilladt undersåtterne at give udtryk for utilfredshed, som f.eks. supplikker og audienser, kan belyses. Udgiverne lover, at der følger flere kildeudgivelser på nettet. Man kan håbe, at det giver anledning til en højere grad af opmærksomhed i Danmark på denne væsentlige episode i den fælles dansk-norske historie.

Jes Fabricius Møller

| BJARNE STOKLUND: *Læsø Land. Økologi og kultur i et øsamfund 1550-1900*. Bind 1: *Kvinden og Jorden*, 304 s., Bind 2: *Manden og Havet*, 317 s., Museum Tusulanums Forlag, København 2018, 548 kr.

Bjarne Stoklund blev født i 1928 i Kolding og døde den 3. maj 2013. Han var fra 1958 til 1971 museumsinspektør på Frilandsmuseet i Sorgenfri og fra 1971 til 1996 professor i etnologi på Københavns Universitet. Stoklund fortsatte som en meget aktiv emeritus lige til få dage før sin død. Han var af en gammel slægt fra Læsø fra gården Stoklund, men han var den første i familien, der blev født uden for øen.

Han arbejdede på dette værk, som her skal omtales, hele sit liv, men blev aldrig helt færdig. Det bemærkes således, at jagten aldrig blev omtalt. Vennerne og kollegerne Anders Møller, Signe Mellemsgaard og Marie Stoklund har meget fortjenstfuldt redigeret manuskriptet færdigt og fået det udgivet af Museum Tusulanums Forlag fem år efter forfatterens død.

Det er vigtigt indledningsvis at understrege, at Bjarne Stoklund var etnolog og ikke historiker. Derfor er det ikke Læsøs historie som helhed, der er blevet fortalt, men derimod den materielle kultur. Han har altså ikke analyseret kirkebøger og birketingets justitsprotokoller (som ellers er helt enestående), men derimod skifter, regnskaber, dagbøger, fotografier og beretninger. Men dem er der sandelig også mange af. Det skal oplyses, at undertegnede anmelder har skrevet manuskript til en bog om befolkningen på Læsø (og i Sæby) i 1700-tallet netop med hovedvægten på demografi og sociale relationer, som forventes at udkomme på Nordjyllands Kystmuseum om kort tid. Jeg har koordineret mit arbejde med lektor Signe Mellemsgaard, og vi har sikret hinanden, at der ikke er sket overlapninger i nævneværdig grad.

Bjarne Stoklund var så heldig, at han omkring 1950 som ung og lovende etnologi-studerende blev tilknyttet Nationalmuseets etnologiske undersøgelser med særligt henblik på gamle bondebygninger og på „ældre tiders arbejdsmetoder i bondesamfundet“, og i begge henseender var Læsø netop på den tid en guldgrube. Samtidig blev den unge student klar over, at de samme arbejdsmetoder bestemt ikke havde været uændrede gennem mindst 500 år som følge af de meget varierende indre og ydre økologiske forhold.

Afgørende har her været udviklingen fra en økonomi baseret på saltproduktion (1200-1550), over skudehandel med tømmer fra Norge (1550-1750) til deltagelse af mændene i den internationale sejlskibsfart (1750-1900). Men mindst lige så afgørende har været basis for det hele: en subsistensøkonomi i form af landbrug og fiskeri med udnyttelse af Læsøs egne ressourcer. Vigtigt for forståelsen af værkets opbygning er, at kvinderne stod for størstedelen af denne helt basale landbrugsproduktion (især kvægavl) samt det lige så væsentlige: at sørge for den nye generations føde, opdragelse og klæder (også til de voksne), mens mændene tog sig af det, der vedrørte havet: søfarten og fiskeriet og om vinteren vedligeholdelsen af bygninger og redskaber.

Jeg skal af pladsmæssige grunde afstå fra at referere Bjarne Stoklunds detaljerede men spændende skildring af Læsøs økologiske udvikling igennem tiden fra 1200 til 1900. Afgørende var imidlertid, at for at syde salt skulle man bruge brænde, og når træerne var blevet fældet, var der en nærliggende risiko for sandflugt, og det gik igen ud

over både agerjord og græsningsarealer. Det var ikke uden grund, at Hals Kirke på den østlige side af Læsø måtte lukke i 1722, og at sognet blev slået sammen med Byrum.

Det er vigtigt at huske, at Læsø siden middelalderen hørte til domkapitlet i Viborg, hvortil øens jordbrugere betalte deres landgilde via landfogeden, der residerede på Klitgård lige nord for Byrum. Efter enevældens indførelse overgik den juridiske magt dog til den kongeligt udnævnte birkedommer, der ledede birketingets forsamling af otte tingmænd. Der var naturligvis igennem århundreder permanent strid mellem landfogeden og birkedommeren.

Alt tyder på, at Læsø først blev permanent beboet i 1200-tallet, og at incitamentet dertil var de fantastiske muligheder for at udvinde salt af havvandet på Fjæren syd for øen. Dertil krævedes brænde, men det var der også nok af i de store fyrreskove, som dækkede øen. Men i slutningen af 1500-tallet var festen forbi, idet skovene var slemt forhuggede, og det blev som nævnt kun værre.

Bebyggelsen på Læsø var meget speciel i dansk sammenhæng. Der var ingen landsbyer, men egentlig heller ikke enkeltgårde. Derimod illustrerer forfatterens kort bd. 1 side 45, hvordan gårde og huse (kaldet bol) lå i en krans omkring det opdyrkede areal ("haven"), der igen var omgivet af et dige. I 1600- og 1700-tallet blev det mere og mere klart, at disse relativt små arealer ikke kunne ernære en familie, hvorfor mændene måtte søge andre erhvervsmuligheder lige fra konfirmationsalderen, og landbruget og alt andet blev overladt til de tilbageblevne kvinder. Herom handler resten af bind 1.

I det følgende giver Stoklund en meget indgående beskrivelse af det unægteligt særprægede kulturlandskab på Læsø, herunder selvfølgelig også de karakteristiske tængede huse (tækket med tang), som vist mere skyldtes nød end lyst, nemlig simpelthen manglen på rughalm, men tang var bestemt et godt alternativ. Han giver også en detaljeret gennemgang af arbejdsprocesserne i det gamle agerbrug, som Stoklund tilmed var så heldig at kunne illustrere med glimrende fotografier helt tilbage til år 1900.

Blandt de mange interessante elementer ved byggeskik og kommunikation på Læsø skal nævnes, at enhver gård havde en „Fløjstang“, hvorpå der øverst var en vejrfløj (der viste vindretningen) og derunder en kurv og flere flag. Deres formål var at videregive vigtige meddelelser til alle, der kunne se stangen. Et af de vigtigste var, når der på Klitgård hos landfogeden blev hejst et preussisk flag: sort med et hvidt kors. Det var nemlig tegn på, at der på øen var sket en stranding, og så var det bare om at komme af sted med hest og vogn. Stoklund fortæller på side 215: „Fra nogle af de ejendomme, der lå nærmest Rønnerne, brugte man at sætte en kurv op i fløjstangen, som tegn på at dy-

rene skulle komme hjem fra græsningen“. Dyrene fra tre gårde søgte selv den rigtige stald. De har været kloge de kreaturer på Læsø!

Lige så vigtigt var bryllupsflagningen, hvor der skulle flages fem gange. 1. gang om tirsdagen, når karlen flyttede til pigen, 2. gang om torsdagen, når de gik til præsten for at melde lysning, 3. gang, når der blev budt til bryllupsgilde, 4. gang bryllupsdagen og endelig 5. gang på anden bryllupsdag, når gæsterne kom hjem, da flagede de som tak for mad. Man må håbe, at vennerne forstod koderne, som dog sikkert har været hensigtsmæssige i det flade, næsten skovløse landskab.

En stor del af bind 1 har Bjarne Stoklund brugt til beskrivelsen og analysen af brugen af indmarken (kaldet haven), den inddigede, pløjede jord, med redskaber, bygninger, driftsmåder m.v. Men på s. 180 begynder han på et nyt og vigtigt afsnit: udmarken (kaldet marken). Arealmæssigt set udgjorde denne langt den største del af øen. Den tilhørte indtil udskiftningen omkring år 1800 Viborg Domkapitel, og alle øens beboere havde principielt lige adgang til den og dens ressourcer: skov, lyng, græs, mosetørv, tang m.v. Disse ressourcer var naturligvis mindst lige så vigtige som indmarken, og Bjarne Stoklund giver en glimrende skildring af, hvordan det hele gik op i en fælles, økologisk helhed, vel at mærke for dem, som kunne få en andel i herlighederne.

Mens beboerne på Læsø normalt ikke var selvforsynende med korn, kunne de næsten altid eksportere kød og mælkeprodukter. Den faste landgilde til Viborg Domkapitel blev opgjort i tønder smør, men kunne naturligvis omregnes til penge. Der blev også nogle gange eksporteret levende kvæg.

Forfatteren giver en meget indgående og levende beskrivelse af dyrenes græsning om sommeren på de store græsningsområder rundt om den dyrkede indmark, hvor det imidlertid gik helt galt mod nord og øst ved den grasserende sandflugt. Mens det var piger og koner, der passede malkekøerne og fjerkræ på indmarken, var det hovedsagelig vogterdrengene, der havde det store og ansvarsfulde arbejde med at drive kvæget den lange vej fra bebyggelserne ud på f.eks. Rønnerne om morgenen, inden børnene skulle gå i skole. Om eftermiddagen skulle de så hente og drive de malkekøer ud, som kaldtes „middagskøer“, fordi de blev malket tre gange om dagen: om morgenen, til middag og om aftenen, når drengene havde hentet køerne hjem igen. Stoklund understreger, at det naturligvis var et næsten umenneskeligt slid, men at drengene også hyggede sig f.eks. ved pinsefester med kaffe og kogte æg i et hus, som de selv havde bygget. Æggene var fra viber, måger og edderfugle, som de havde gemt i et hul i jorden til den store dag. Det havde været meget oplysende, hvis forfatteren (eller redaktionen) havde tegnet et kort, der viste, hvor langt drengene og kreaturerne skulle gå hver dag om sommeren.

Jeg skal undlade nærmere at kommentere de resterende kapitler af bind 1, nemlig om brødbagning, „Kødet, skindet og ulden“ samt „Kost og spisevaner“. Forfatteren gør meget ud af at gøre rede for de enkelte (og meget arbejdskrævende) arbejdsprocesser og de tilhørende redskaber. Man kan godt forstå, at det var en forbrydelse at tabe et stykke rugbrød på gulvet, og hvedebrød kendtes kun hos præsten og landfogeden ved juletid.

Bind 2: *Manden og havet*. Den 3. december 1652 fandt der et af de mest skelsættende møder sted på Læsø birketing. Efter ordre fra øens ejere, Viborg Domkapitel, fremsatte landfogeden, Rasmus Hansen, det forslag til øens forsamlede mænd: Skal sydningen af salt ophøre og erstattes af en (lille) pengeafgift pr. bol? Der var enstemmig tilslutning til forslaget. Den økologiske baggrund var, at grundvandets saltindhold var stærkt reduceret, således at der til at producere en enkelt tønde salt krævedes store mængder brænde og/eller tørv, og både fældning af træer og opgravning af moser og heder gav sandflugt.

Som et supplement til saltsydningen var i senmiddelalderen på Læsø udviklet en skudehandel, hvor lokale skippere og bådsmand sejlede land og riger rundt med salt fra Læsø og som returfragt tog korn, klæde og andre købmandsvarer. Dette skiftede omkring år 1600, idet skipperne videresolgte de nævnte varer til Syd-og Vestnorge mod til gengæld af få tømmer og planker med til Danmark, hvor der i de kommende årtier under Christian 4. kom et byggeboom, og til Læsø, hvor man kunne bruge enhver stump træ til brænde og bygninger.

Bjarne Stoklund har allerede i 1972 fundet og bearbejdet et meget omfattende dansk- (inklusive Halland) norsk toldregnskabsmateriale, der i detaljer tillader at analysere og beskrive denne handel. Det basale problem var, at der ikke var nogen havn på Læsø, så skibene måtte overvintre i Aalborg. Ved eksporten fra Læsø måtte skipperne således ankre op en mils vej fra land og hente varerne med deres små skibsbåde (joller).

Skudehandelen på Kattegat med udveksling af lokalt producerede varer ophørte gradvist under Store Nordiske Krig, og søfolkene fra Læsø var tvunget til at tage hyre på skibe i international søfart, og det varede faktisk lige till omkring år 1900. Man forstår godt forfatterens engagerede skildring ikke mindst af sejladsen på Grønland, når man ser fotografiet s. 78 fra Grønlandske Handels skrueskonnert Godthaab i 1906. På billedet er både Bjarne Stoklunds far og farfar (kapitajn). Begges meritter får en grundig og fascinerende behandling i bogen, baseret på et rigt kildemateriale.

Men for den enkelte familie skulle denne kombination af driften af et lille landbrug på Læsø med forhyring på effektive internationale rederier snart vise sig at blive en illusion. Heldigvis skete der det, at en

effektivisering af det lokale fiskeri blev et alternativ. Der har sikkert altid været fisket omkring Læsø efter hornfisk i gydetiden i nogle tidlige sommermåneder. Men de lokale fiskere var under stærk konkurrence fra svenske fiskere (fra Halland), og visse udsagn tyder på, at læsøboerne hellere ville blive hjemme i alkoven, især når vejret var dårligt.

Stoklund giver en meget detaljeret beskrivelse af fiskeriets organisation baseret på private regnskabsbøger, hvorved han kommer meget tæt på de enkelte personer og de enkelte familiers deltagelse i og udbytte af fiskeriet.

I slutningen af 1800-tallet skiftede fiskeriet karakter fra at være en bibeskæftigelse til et lille landbrug til at blive en hovedbeskæftigelse for mange mænd, som dog også hjalp konerne med grovere arbejde, f.eks. med husbygning, tængning m.v. Årsagen var især de bedre landingsforhold med anlæggelsen af havnene i Vesterø 1872 og Østerby 1905, dampfærgeforbindelsen mellem Vesterø og Frederikshavn samt jernbaneforbindelsen derfra og sydpå. Dertil kom, at læsøboerne begyndte at fiske hummer, hvilket skulle blive en stor succes, således at i 1890 var fangsterne rangordnet efter værdi: hornfisk, rødspætter og hummer.

Strandinger var til alle tider en betydelig indkomstkilde for Læsøs beboere. Forfatteren gengiver på side 169 et illustrativt kort over strandinger ved Kattegats kyster i årene 1858-1885, der viser problemets omfang. Der var meget betydelige økonomiske interesser forbundet med bjergninger af vrage og derfor også en kompliceret lovgivning, som Stoklund har studeret indgående. Han kommer (s. 178) til den konklusion, at uanset at myndighederne søgte at sætte faste rammer for bjergningerne, så „var læsøboerne ikke nemme at styre, når der blev givet varsel om en stranding.“

Mændene, som kun var hjemme om vinteren, og de, der var gået i land for bestandig, skulle jo beskæftige sig med noget, og der er både dokumentation i kilderne og i de fine redskaber på Læsø Museum af, at mange af mændene var fingernemme som tømrere, smede og endda billedskærere (epitafier).

Bogens 4. og sidste hovedafsnit hedder *Søfartssamfundet* med undertitlen *Kontinuitet og forandring*. Stoklund foretager på side 216 ff. en god analyse af den demografiske udvikling på øen fra 1672 og frem til 1906. Frem til den første rigtige folketælling i 1787 baserer han sin statistik på forskellige mandtal, som kan være meget usikre. Der er dog næppe tvivl om, at hovedtendensen, en dramatisk befolkningsnedgang fra omkring 1672 til midten af 1700-tallet fra ca. 2.000 til ca. 1.200, næppe kan diskuteres, ligesom der i 1682 var en fordeling på mænd og kvinder i forholdet 2:3. Dertil kom, at mængden af enlige kvinder (ugifte og enker) udgjorde næsten halvdelen af den voksne

befolkning. Befolkningskurven falder altså klart sammen med udviklingen i kulturlandskabet: ophør af saltsydningen 1652, voldsom mangel på brændsel (tørv og brænde), kulminationen af sandflugten og den stærke reduktion af skudefarten. Det var vel ikke så mærkeligt, at mange mænd måtte søge beskæftigelse uden for Læsø og overlade til kvinderne at forsørge sig selv og de mange børn af de små jordlodder og nogle husdyr.

Forfatteren burde måske fremhæve noget mere, at mændene på Læsø blev udskrevet til tjeneste i flåden; specielt under Store Nordiske Krig var mange væk fra hjemmet i flere år.

På side 241 har Bjarne Stoklund på grundlag af kirkebøgerne fra Vesterø Sogn 1650-75 og 1750-75 lavet nogle meget karakteristiske grafer over fordelingen af henholdsvis bryllupper og barnedåb fordelt på årets måneder. Det er meget tydeligt, at bryllupperne blev indgået i vintermånederne december til marts, og datoerne for dåbshandlinger peger utvetydigt på særlige aktiviteter i alkoverne i efterårsmånederne (altså før brylluppet), idet man skal huske, at dåben normalt fandt sted nogle måneder efter fødslen.

Kvindernes rolle i samfundet gav sig utvivlsomt udtryk i den smukke festdragt, som er blevet hyppigt afbillet, og som findes velbevaret i mange kister omkring på gårde og huse. Den ændrede sig ikke så meget igennem tiden, hvorimod mændene, der kom ud i den store verden, skiftede deres dragt efter de skiftende internationale moder især blandt sømænd. Det er jo påfaldende, at især de stakkels fattige kvinder kunne få syet festdragter af kostbare stoffer og med mange sølvsmykker, men det var bestemt med til at markere deres status ikke mindst over for besøgende, som hyppigt har beskrevet dragterne.

Bjarne Stoklund afslutter sit store værk med Afsnit 5: *Resume og sammenfatning*. Vigtig er hans konstatering side 273: Landbruget har altid leveret en betydelig del af de nødvendige næringsmidler, men siden middelalderen har øen knap kunnet brødføde sig selv. Og før år 1900 kunne landbruget aldrig være eneste indtægtskilde for husholdene. Det skal dog erindres, at kartofflen, som i første halvdel af 1800-tallet langsomt vandt indpas i husholdningerne, ca. 1850 havde indtaget pladsen som læsøboernes vigtigste næringsmiddel, og det hjalp naturligvis i år med misvækst i kornet.

Forfatteren gengiver sit hovedsynspunkt: Ændringerne i livsforløb og kønsroller skyldtes tilpasningen til ændrede økologiske vilkår. Det er utvivlsomt rigtigt, men for næsten halvdelen af befolkningen, nemlig mændene, var det dog lige så meget ændrede økonomiske konjunkturer, der gav skiftet mellem skudehandel og forhyring på internationale skibe, ligesom fiskeriets opblomstring og magtpolitiske beslutnin-

ger som udskrivning af de mange mænd til flåden kun meget indirekte kan siges at skyldes f.eks. ændrede klimatiske forhold.

Jeg tror, at Bjarne Stoklund på side 277 rammer hovedresultatet af sin livslange forskning: „Faktisk har det vist sig, at ændringsprocesserne måske er det mest dominerende træk i øens lange kulturhistorie“. Værkets sidste linjer lyder således: „Trods hårde vilkår har man på Læsø Land gennem århundreder formået at skabe et eksistensgrundlag med omstilling til nye klimatiske betingelser og nye økonomiske muligheder i den omgivende verden“. Der er bestemt ingen andre danske øer, der har fået en så indgående og perspektivrig analyse og beskrivelse af de almindelige menneskers levevilkår, som Bjarne Stoklund her har givet. Den er tilmed formidlet på et letlæseligt sprog og med talrige gode illustrationer, især mange fotografier fra omkring år 1900. Jeg kunne ønske mig, at andre ville undersøge tilsvarende øer, så det er muligt at vurdere, hvor speciel Læsø var og stadigvæk er.

Som man ville vente, er bøgerne forsynet med præcise henvisninger til trykte og utrykte kilder og litteratur. Det fremgår tydeligt, at Bjarne Stoklund har været en flittig gæst på Rigsarkivets læsesale i både København og Viborg (tidligere Landsarkivet for Nørrejylland). De fleste henvisninger er korte og præcise, men enkelte fortæller noget mere. Det gælder således bind 2, note 341 (s. 293): „Hjemmesygeplejerske Mannesie Gaarn Larsen, som var født på gården „Juelsminde“ i Byrum fortæller i 1960: I slutningen af forrige århundrede (1800-tallet) blev en religiøs vækkelse skyld i, at sølvet forsvandt fra mange af de gamle læsødragter. Kvinderne solgte det i skæppevis til omrejsende handelsfolk for at kunne give deres bidrag til missionen. Priserne var små, og de smukke smykker blev smeltet om.“ Jeg synes, at det er en så interessant oplysning med vide perspektiver, at den burde være medtaget i teksten. Samme sted er der et fyldigt kombineret register over personer, steder og emner. Søger man efter „missionen“, skal man bare vide, at man skal se under „indre Mission“, men bliver så også belønnet med talrige henvisninger. En litteraturfortegnelse fælles for begge bind er placeret bagerst i bind 2.

Karl-Erik Frandsen

| **ESBJÖRN LARSSON:** *En lycklig Mechanism: Olika aspekter av växelundervisningen som en del av 1800-talets utbildningsrevolution*, Opuscula Historica Upsaliensia 52, Historiska institutionen, Uppsala universitet, Uppsala 2014, 304 s., 110 SEK.

Den svenske uddannelseshistoriker Esbjörn Larsson er sig fuldt ud bevidst, at han ved at ville analysere Lancaster-metodens (den indbyrdes